

Gyöngyösi István

A magyar romantika számára torzónak maradt lovagkorunkat a XVI. és XVII. század történelme s ezen belül is elsősorban egyetlen XVII. századi kaland pótolta.¹ E kaland szereplői: erőszakos és céltudatos barokk államférfi, élnivágyó, vérbő, barokk asszony, udvari emberükkel iratják meg életüknek ezt az emlékezetes eseményét, melyben politikára és szerelemre beállított életigényük — üstökön ragadva a szerencsét — döntő diadalát aratta. Murány ostroma: egy epizódja a XVII. századi Magyarország mozgalmas történelmének. Wesselényi Ferenc gróf, a császárpárti, loyális főúr, a megközelíthetetlen sziklákon épült várat a vár úrnőjének, egy szép özvegynek, a szíven keresztül hódítja el a Felvidéket forradalmasító I. Rákóczi György erdélyi fejedelem kezéről. A poéta: Gyöngyösi István — mint mondani szokás, a „magyar Ovidius“ — a humanista poézis egész gazdag apparátusát megmozgatja, hogy e kalandot a tudós poétaság bűvkörébe vonja. Ez az apparátus egyben-másban mintha még csakugyan tartana rokonságot a lovagi eszménnyel. Az erőszakos, alkalom-kihasználó főúr, mintha Szép Magelona lovagjától tanulta volna el azt a gáláns mozdulatot, mellyel „asszonykája“ alá „palástját teríti a harmatos fűre“.² Szécsi Mária is tudja, mint illik az első találkán „gyors karika“ módjára elfordulni a mohó lovag csókjai elől. De egészben véve Gyöngyösi kongeniális poétája főúri pártfogóinak. Érzi és éreztetni is tudja, hogy itt nem babra megy a játék. A megszépítő poézison túl nem csinál titkot a levegő politikai feszültségéből, az anyagi és hatalmi érdekek harcából. Wesselényi sikert sürgető dicsőségvágya, melynek törik-szakad, Murány birtokába kell jutnia, s Szécsi Mária kényszerhelyzete — atya-fiaitól

¹ „Zordon, de ragyogó lovagkor! kiégett — Piros éjszakai fény! újra meggyújtalak...“ — kezdi pl. Petőfi Sándor *Szécsi Mária* c. költői elbeszélését. A tárgy számos költői feldolgozását l. Kárpáti Károly, *A Murányi Vénus a magyar költészetben*. 1880. Jeszenszky István, *Széchy Mária a magyar irodalomban*. 1896.

² *Murányi Vénus* II. 294: „... S bocsátott volh a köd akkor kis harmatot, — Mely megnedvesíté az gyenge pásitot; — Azért e palástot az földre teríté, — Édes Asszonykáját arra leülteté...“ V. ö. a *Szép Magelona* csak 12 évvel a M. V. után (1676) megjelent magyar fordításában: „ők pedig ketten a zöld pásitra leülének... a szép Magelonára álom érkezék... az ő fejét a Péter ölébe hajtá...“ — mikor Péternek hirtelen távoznia kell: — „Azonnal palástját csak lassan a szép Magelona feje alá tevé...“ (György Lajos kiadása 110. és 113. l.)

ért sok kisebbsége, özvegy állapota, mely csak nyerhet a változással — leleplezés nélkül van rajzolva. A valóságot nem is leplezni, hanem csak „megszínléni“ vannak hivatva a poétaság gáláns formulái.

Ha Gyöngyösi István főműveinek képes kiadását kellene elkészítenünk, nem is középkori miniatűrökből, hanem a XVII. századi francia festészet köréből választanánk az illusztrációs anyagot. Mindenekelőtt a *Murányi Vénus* alaphangulatát — az olympusi istenek fognak össze, hogy Wesselényi Ferencet Szécsi Mária kezéhez s ezen keresztül a murányi várhoz segítsék — Charles Lebrun egy ismeretlen tanítványának a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható s a nymwegeni békekötést ábrázoló festménye éreztethetné. Politika és szerelem elválaszthatatlan egysége: XIV. Lajos az antikizáló hős pózában fogadja a spanyol és holland követeket, de Madame Montespan is jelen van, a háttérben Cupido sugdos a fülébe rábeszélő szavakat. A király fölött az Olympus istenei, de azért Colbert is ráfér a képre, mert a mythológiai apparátus nem távolít el és nem teszi fölöslegessé a reális viszonyok részletezését annyira, hogy a XIV. Lajos-kori politikának ilyen jelentékeny szereplője mellőzhető lenne. A háttérben pedig már megjelenik a szárnyas Fama harsonával a kezében, hiszen, mint Gyöngyösitől is tudjuk, — vergiliusi és ovidiusi közhelyek nyomán: —

*Ujsággal nő az hír, s azzal gyarapodik,
Valamelyre megyen, bővül s szaporodik,
Gyars szárnyon jár s siet, nem csak nyomakodik,
Kin sok örül s vigad, sok meg szomorkodik.³*

*Ólálkodik, vigyáz, nézi a dolgokat,
Gyön s megy, nincs nyugalma, keres ujságokat,
Ha miket találhat, felvészi azokat,
Tölt vele csakhamar sok tartományokat, —⁴*

már akár „erdélyi ujsággal lévén szája tele“, akár Lónyay Annának előzevegylését függesztette „nyelvének harangjára“. Vagy olvassuk el a béke áldásainak és a háború borzalmainak részletező leírását és egymással szembe helyezését a *Kemény János* II. könyvében s azután nézzük meg a *Salon du Guerre* és a *Salon de la Paix* falfestményeit Lebruntól a versaillesi kastélyban. Nem úgy hatnak-e egymás mellett, mintha a francia festő magyar kortársát illusztrálná, vagy a magyar poéta töröktől és némettől dúlt „veszni tért kis hazájában“ annak a ragyogó kastélynak díszítéseit akarná megszólaltani, melybe a francia „nagy század“ zsúfolta minden pompáját és dicsőségét? A nagy mozdulatokban tovaördülő század a szüntelen változásban ragadta meg a világ lényegét — háború és béke, mint ej-

³ M. V. I. 24.

⁴ Kemény János I. 2. 2.

szaka és nappal váltakoznak, mondja más helyen Gyöngyösi, — festő és poéta egyaránt hatalmas ellentéteket vázol fel. Igaz, hogy Lebrun ecsetje a háborúban inkább a büszke hatalomkifejtést, a békében inkább a leigázott népek hódolatát festi, míg a magyar poéta, bár tudja, hogy „a magas dolgokra vágyó nagy szű és nemes vér“ csak a háborúban szerezhethet hírt, nevet, inkább a megzavart idill képében fogta fel háború és béke ellentétét. Ő is antik hősök kosztümében festi főúri pártfogóit, de a béke erőszakosa, a nagy földszerző prókátor, mégis inkább a béke oldalán áll, mint a humanista költők nagyrésze és mint a francia jogász-költő, Corneille, aki XIV. Lajos győzelmei után is ezt adja a megszemélyesített Franciaország ajkára:

*L'État est florissant, mais les peuples gémissent;
Leurs membres décharnés courbent sous mes hauts faits,
Et la gloire du trône accable les sujets.*

A magyar barokk költő és a francia kortárs-festészet párhuzamosságát illetőleg annyit mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy Gyöngyösi korában és éppen abban a főúri környezetben, melyben mint használható prókátor és mint édesszavú udvari poéta, Gyöngyösi otthonos volt, a francia érintkezés eléggé sűrű. Maga a murányi kaland is először franciául jut irodalmi megfogalmazáshoz. Jean de Laboureur, XIV. Lajos udvaroncra, ki 1645-ben a nevers-i hercegnőt kísérte urához, a lengyel királyhoz, a következő évben hazautaztában töltött néhány napot Pozsonyban. Ekkor hallotta a murányi kalandot Wesselényitől s 1647-ben megjelent útirajzában tizenöt lapot szentel neki, mint oly eseménynek, mely „la plus memorable de nostre siècle.“⁵ Wesselényi francia kapcsolatai egyre erősödnek. Ismeretes, hogy az az összeesküvés, melyet történelmünk az ő nevéhez fűz s melynek következményeitől az egykor loyalis főurat csak váratlan halála óvta meg, francia részről kapott állandó ösztönzést és biztatást.⁶ S az Esterházy-gyűjteménynek, mely ma Szépművészeti Múzeumunk képtára törzsanyagának egyik főrészét teszi, ebben a korban vetik meg alapjait a nagy műgyűjtő Esterházy Miklós herceg ősei.⁷ E képtárnak éppen XVII. századi rétegében a francia anyag egészen feltűnően gazdag, bár sajnos, részletes növedéki napló hiányában nem lehet pontosan megállapítanunk, hogy ebből mennyi az egykorú, vagy közel-egykorú szerzemény.

Mindamellett, ami a közös korigényen túl közös konvenció, azt a szellemi életnek sokkal könnyebben forgalmazható ága alakíthatta ki ilyen feltűnő megfelelésekkel francia festészet és magyar irodalom között, t. i. a költészet. Még pedig az a költészet, melyet internacionális nyelve: a tudós latin, egyenesen praedestinált erre a

⁵ Acsády Ignác, *Széchy Mária*. 1885. 93. l.

⁶ Hóman—Szegeff, *Magyar Történet*. V. 335. l.

⁷ Tschudi—Pulszky, *Die Landes-Gemälde-Galerie in Budapest*. 1883. V. l.

kiegyenlítő, az európai kultúra bizonyos fokú homogeneitását biztosító szerepre. E humanista poézis követése Gyöngyösinél egészen nyilvánvaló.⁸ Innen, a Claudianus nyomán kifejlődő panegyricából veszi a műfaji példaadást is. S a költészet *primaire* volta a képzőművészettel szemben éppen a barokk izlés korában több konkrét esetben igazolható. A francia XVII. század nagy költői közül első sorban Corneille az, akinél lényeges a humanista költészet hatása, éppen ez fogja érthetővé tenni Gyöngyösivel való rokonságát is. Corneille alkalmilag még műveli is az újlatin panegyricát, fordítást még többször készít belőle, s imént idézett sorait is oly környezetből ragadtuk ki, mely Claudianusból, az őt követő humanista poétákból és Gyöngyösiből egyaránt ismerős: a béke után áhítózó Franciaországot megszemélyesítő nő panasza ez a *Toison d'or* prologusában.

Epikusnak és drámaírónak ilyen egymásmellé állítása első pillanatra talán aggályosnak látszik. De gondoljuk meg, hogy egy századdal korábban Buchanan-nak a francia klasszikus drámát oly sok tekintetben előkészítő⁹ Jephtha-tragédiáját is epikus költeménnyé kellett átdolgozni, hogy az akkori magyar irodalom műfaji keretei között — mint bibliai epikum — elhelyezkedhessenek.¹⁰ A XVII. századi Magyarország társadalmi viszonyai és irodalmi lehetőségei sem engedték még meg, hogy a Corneille-jal párhuzamos magyar jelenység színpadon nyilatkozzék meg. Világi színpad hijján Gyöngyösi sokszor egészen drámai felépítésű jelenetei is az epika kereteibe kényszerültek s a Corneille-hősök érzelmes tirádái, retorikus monológjai, mint az eposz kompozícióját szétfeszítő lírai betétek szerepelhetnek. Valóban, történeti helyzete, írói szándékai, emberi és költői magatartása tekintetében a világirodalom nagyjai közül leginkább Pierre Corneille az, aki fogalmat adhat Gyöngyösi típusáról. Gyöngyösinek már tárgyválasztása is Corneille poétikáját elégíti ki, a közös atmoszféra önkénytelen és öntudatlan következményeképpen. A *Discours du poeme dramatique* szerint nagy állami érdek, vagy valami, a szerelemnél nemesebb és férfiasabb szenvedély kell, hogy a dráma alapját tegye, bár alkalom bőven kínálkozik rá, hogy a szerelem is bele elegyedjék a cselekménybe, hiszen nem egyszer szolgálja ezeket a nagyobb érdekeket és magasabbrendű szenvedélyeket, aminő például a becsvágy, vagy a bosszúvágy. Ez a szerelem szerepe Gyöngyösinél is, kiben különös módon csak a magyar Ovidiust szokás látni, pedig alig van irodalmunknak nálánál erősebben politikai érdekeltségű költője.^{10/a} Azokra a szerelmekre, melyeket

⁸ *Gyöngyösi-dolgozatok*. I. Gyöngyösi István epikus műfaja. Irod. Közl. 1932. Irod. Fü. 42. sz.

⁹ Joachim Rolland, *Le „Jephthes, sive votum“ tragédie sacré de George Buchanan*. Revue des Études Littéraires. 1920.

¹⁰ Illyefalvi István *Jephtája*, először: Kolozsvár, 1590. V. ö. Alszeghy Zsolt, *Magyar drámai emlékek*. 1914. 18. l.

^{10/a} Ez a szempont még leginkább Arany Lászlónál érvényesül: *A magyar politikai költészetéről*. (1873.) Ö. M. II. 248. II.

Gyöngyösi énekel meg, Corneille drámai valósággal terminus technicust szolgáltatnak: „amour politique“, „hymen politique“.¹¹ Ennek a szerelemnek mythologiai szimbóluma Medea és Jason szerelme, mely az argonautákat a másképp hozzáférhetetlen aranygyapjú birtokához segítette. Nem hiába kezdi ezzel a mythologiai utalással Gyöngyösi a *Murányi Venust* s nem hiába biztatja Venus a nagy politikai vállalkozása küszöbén álló Thököly Imrét a Zrinyi Ilona iránti szerelemre Ariadne mellett Medea részletezően elbeszért példájával. Corneille egyenesen az aranygyapjú történetét dramatizálja, mikor arra alkalmas tárgyat keres, hogy XIV. Lajosnak a spanyol királyleánnyal kötött házasságát ünnepelje. Mária Terézia és a francia király szerelme — a házasságot már a pyreneusi békekötés előírta 1659-ben — a már-már elérhetetlennek látszó békességet biztosítja Spanyolország felé. S ha a *Toison d'or*, akárcsak a Murányi Vénus, a költő pártfogóinak amour politique-ját magasztalja antik mezbe vonva, illetőleg antik mythoszok példáin keresztül láttatva — az alaphelyzet azonos, csak az arányok mások — a prolókus allegóriája a békét áhító Franciaországgal Gyöngyösi *Palinodiáját* juttatja eszünkbe. Itt Magyarország, mint elhagyatottságát felpanaszló nimfa, a kardos griffnek — az éppen nádorrá választott Esterházy Pál gróf címerállatjának — béke idylljét biztosító oltalmához folyamodik. A közös atmoszférán — korezményen és korigényen — túl a közös olvasmány-kultúra, a köz európai humanista latin költészet Franciaországban és Magyarországon egyformán érvényesülő hatása, itt egészen kézzelfogható.

A *Murányi Vénus* epithalamium-műfaja és a *Palinodia* hazafias páthosza, retorikus allegóriája, már a quattrocento európai hírvagy magyar humanistájánál egy kézben egyesült.¹² Igaz, hogy Gyöngyösi nem áll közelebb Janus Pannoniushoz, mint korának bármely külföldi humanista panegyristájához, de annyit mindenesetre állíthatunk: Gyöngyösi népszerűségének lényeges tényezője volt rokonsága a már-már magyar klasszikusnak számító humanista poétával. Ugyanannak a közönségnek volt ő a legnagyobb magyar poétája, mely Janus Pannoniusban láthatta a magyar litteratura világirodalmi képviselőjét. Hogy a XVIII. század valóban egymás mellett tartja számon Janus Pannoniust és Gyöngyösi Istvánt, arra bizonyosság egy csak nemrég napfényre került régi vereszet (a Kovásznai Sándoré), mely csak annyi különbséget lát a magyar irodalmi mult két nagy alakjában, hogy Gyöngyösit magyarnyelvűsége elszigeteli, elzárja az európai érvényesülés elől.

*Volt a Magyaroknak egy pár poétája,
Egyik deákul irt, másiknak Múzsája*

¹¹ Corneille, *Attila*, 322 v. *Sophonisbe*, 70 v. stb. Corneille költészetének uralkodóan politikai jellegéről v. ö. K. Zeiss, *Staatsidee Pierre Corneille's*. 1896. főleg 40—51. ll.

¹² Huszti József, *Janus Pannonius*. 1931. 90., 99., 330., 333. ll.

*Magyarul énekelt, ennek a példája
Homerus; amannak Maro trombitája.*

*Janus Pannonius bír Maro lelkével,
Gyöngyösi Homerus bő s szép beszédével.
Ide nem ér sem Frantz, sem Német eszével,
Akármint kérkedjen mindkettő nyelvével.*

*Ha Gyöngyösi versét más nemzet értené,
Itéletét jobban Magyarról ejtené,
Ha e nagy szépséget köntös nem rejtené,
Minden nép az éig ötet röpitene.*

*De mint Magyar, nevét nagy setét borítja,
Nem tanulja nyelvét senki s nem tanítja,
(Miként az aranyat, ha láda szorítja),
Úgy virtussát más nép még nem is gyanítja.¹³*

A XVIII. század fordulóján a felvilágosodás literátor-lendületében megújuló magyar irodalom számára Gyöngyösi úgyszólván egyedül képviseli az irodalmi hagyományt. Ő az, akibe a hagyományt őrző réteg mint ön maga előzményébe kapaszkodik s az új európai tájékozódást keresőknek vele kell leszámolniuk.¹⁴ Ezt meg is teszik, nem egyszer olyan éles szembefordulással, mely magában véve is a Gyöngyösi-hagyomány elevenségét igazolta. Erőszakosan és szenvedélyesen kellett megtagadni, hogy túl lehessen jutni rajta.

Kazinczy kora, hogy Gyöngyösit lemérhesse, Zrinyit találta meg a magyar régiségben s tette a mérleg másik oldalára. Azóta mint a XVII. és XVIII. század francia esztétikájában Homeroszt és Vergiliust, őket kettejüket úgyszólván hagyomány párhuzamosan jellemezni. S az új nemzedék értékelését már maga Kazinczy végérvényesen megfogalmazza: „Gyöngyösi... olyan, mint egy rossz rajzolatú, de szépen festékelt kép”.¹⁵ Zrinyi a nagy koncepció és szilárd kompozíció művésze, Gyöngyösi a behízelt nyelvű poéta, kinél a dekorációs részletek — lírai betétek, leírások, hasonlatok — többet érnek, mint az egész. Arany János már felteszi a történeti kérdést is: mi magyarázza, hogy Zrinyit, a hasonlíthatatlanul nagyobb költő egyéniséget, a XVIII. század végén valósággal újra fel kell fedezni, míg Gyöngyösi a legtöbbet olvasott, legnagyobbhatású költő a régiségben? „Zrinyi megelőzte korát, de nem hatott rá; Gyöngyösi megtalálta a magáét és előbbvitte.”¹⁶ Magától értetődik:

¹³ Kiadta Szabó T. Attila, *Erd. Múz.* 1932 235. l.

¹⁴ V. ö. Badics Ferenc bev. *Gyöngyösi István Ő. Költ.* (RMKT) I. 1914. V—XXXII. II. és Ember Ernő, *Gy. I. irodalmi útja Toldy Ferencig.* Debreceni Szle, 1929.

¹⁵ *Pályám emlékezete* Abafi-kiad. 244. l.

¹⁶ *Írói arcképek.* Ő. M. V. 2. 209. l.

hatásuknak ennyire különböző mértéke nem tisztán irodalmi okokra megy vissza, mint ahogy írói egyéniségük éles ellentéte sem pusztán irodalmi jelenség, hanem életformájuk és világnézetük alapvető különbségében gyökerezik. Gyöngyösi tisztelete sem tisztán irodalmi érdekű és nem pusztán a literátor-rétegre szorítkozó vonzalom volt. Az a társadalmi osztály, melynek irodalmi hegemoniája éppen a XVIII. század fordulóján volt a legmegtámadhatatlanabb, a magyar köznemesség, benne tisztelhetette eszményeinek első költői kifejeződését. Zrínyit viszont egész világ választotta el attól a magyar nemességtől, mely kezében Werbőczyjével, származásának büszke tudatával, már-már megrekedt életlehetőséggel lesi a kedvező alkalmakat, hogy egy-egy gravamen orvoslását kieroszakolja rendje számára, egy-egy talpalatnyi földet — ősi jussok érvényesítésével — biztosítson magának és családjának. Ez Gyöngyösi világa; de mit ért volna az *egészet* néző Zrínyi, a magyarság egzisztenciáját féltő aggodalmával mindjobban magára maradó államférfi, egy-egy orvosolt sérelem részleteredményével, a török alól felszabadító hadjáratot sürgető hadvezér egy-egy prókátorfortélyal visszaszerzett talpalatnyi földdel?!

Zrínyi Miklós gróf korának legnagyobb magyarja, a nagyságnak azon a fokán, mely már szükségképen magáramaradottságot, olyan magas csúcson, mely már magábanvéve is elszigeteltséget jelent. Kétségbeejtő világosanlátása eleve társtalanságra ítélte, attól a pillanattól kezdve, hogy nemzetének társtalanságát felismerte. Egyedül, szemben a végzettel, mint ahogy egyedül állt szemben a magyarság is végzetével.¹⁷ „Ha azért ez a kénytelenség, szükség, fatalis necessitas megorvosolta görögökben szíveknek lágyságát és tunyaságát“ — írja a *Török Afium*-ban a görög-perzsa háborúra utalva — „miért minekünk is, lévén szintén abban az elkerülhetetlen veszélyben igyünk, nem csinál egy férfiú gondolkodást szívünkben, hogy avagy megoltalmazzuk magunkat, avagy vitéz módon haljunk meg?“ „Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel.“ „Elfussunk? Nincs hova, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyen, hogy minket helyheztesse bele: az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. Hic vobis vel vincendum vel moriendum est.“ E helyzet mythosává magasodik szemei előtt dédatyjának hősi vár-

¹⁷ V. ö. Szerb Antal megkapó sorait, *Magy. Irod.* 1934. I. 148. II. Ugyanitt alapvető fontosságú a szociológiai szempont felvetése, ha alkalmazását már nem is érezzük mindenütt teljesen kielégítőnek. Így mindjárt Gyöngyösit — a fentiek után talán szükségtelen is külön hangsúlyoznunk — nem tudjuk egyszerűen a „főúri irodalomba“ bekebelezni ilyenforma individuálpeszichológiai formula segítségével: „A lelki kompenzáció elve következtében természetes, hogy a főurak közé bevett nem-arisztokrata költésztében sokkal arisztokratikusabb és sokkal udvaribb, mint maguk a főurak“. I. m. 160. I.

védelve is. A körülzárt Szigetvár felé nincs útja könnyítésnek, se-
gedécsapatnak, a végzet kötelein lazító alkalomnak. Mert a szigeti
hős halálának csak egyik oldala a keresztény legenda martyriuma,
az „Istentől rendelt utolsó óra“, a megváltó halál, melynek érdem-
fölségéből bűnös nemzete számára juttathat. A *Zrínyiász*-ban a
végzet uralkodik, az antik világ kemény és áttörhetetlen fátuma —
„Szükség, hogy én itt végezzem napomat“, — mellyel szemben az
emberre egyetlen feladatnak marad: megőrizni önmagát a küzde-
lemben, el nem mosódottan, félre nem hajoltan, jelentéktelenné nem
redukálódva: „Most utolszor mutatnom kell *mivoltomat*.“¹⁸

A szerencse, mint az egész század költészetében, úgy Zrínyinél
és Gyöngyösinél is a legtöbbször előforduló szavak egyike. A *topo-
szok*, az irodalmi közhelyek felületes egybeállítói számára mintha
ugyanazt a humanista terminológiát kaptatnák tovább. Pedig ép-
pen itt mutatkozik meg a legélesebben a kettejük ellentéte. Zrínyi
szerencséje az eleve elrendelés — *Sors bona, nihil aliud*: s ez a jel-
mondat éppen úgy felidézi, sőt kifejezi önmaga ellentétét is, mint a
török apródnak a szerencse *állandóságát* dicsérő éneke a *Zrínyiász*
III. énekében. Gyöngyösi a *változékony*, szeszélyes szerencsét ismeri,
mely alkalmakat nyújt, csak legyen aki kihasználja, s szereti a
Phaedruszból¹⁹ elterjedt humanista közhelyet idézni:

Szüli az szerencsét az alkalmatosság,
Melynek a tarkóján van sima kopaszság,
Ha az üstökében nem kap a gyorsaság,
Nem fogja meg hátul azt semmi okosság.²⁰

Zrínyi a magyarság világhelyzetét mutatja meg olyan tragiku-
san éles megvilágításban, hogy szemlélésére csak a legnagyobbak
lehetnek eléggé erősek. Gyöngyösi a nemesség politikai aspirációit
— s uralkodó életformáit, az alkalom-lesést és alkalom-kihaszná-
lást a hatalmi áttörésre, — fejezi ki azon a fokon, ahogy minden
kardotrázó országgyűlésen felmerülhetettek és közszájon foroghat-
tak. Mert kettejük közül nem a legnagyobb közjogi méltóságok
egyikét is viselő Zrínyi, hanem a gömöri prókátor-alispán, Gyön-
gyösi mutatkozik költészetében a politikusabb természetnek. Zrínyi
politikai fejlődésében más fejlődési vonal nem is fedezhető fel, mint
legfeljebb egyedülállásának mindjobban világosodó felismerése, míg
Gyöngyösi politikai hitvallása együtt fejlődik, együtt alakul a XVII.
századi magyarság egy jelentékeny részével, avval a legpolitiku-
sabb réteggel, mely a német és a török túlsúly között mindig az
egyensúly-helyzetet kereste. Már a *Murányi Venus*-ban is, mely
cselekményének politikai oldalával még egyenesen a loyaltás dia-

¹⁸ *Obsidio Sigetiana*. V. 96.

¹⁹ *Fab.* V. 8.

²⁰ *K. J. I.* 4. 16. v. ö. Thököly-epith. 5:

dalát mutatja be a lázadás felett, feltűnik ez a jellemzően közne-
mesi magatartás: loyaltás, bizonyos állandó kurucos ressentiment-
nal. Itt még a rokonszenv és a győzelem maradéktalanul a királyhű
Wesselényinek jut ki, de a szembenálló feleket, a koronás Habs-
burg-királyt és az elégedetlenkedő magyarok reményét, az erdélyi
fejedelmet, kinek ténykedését, mint lázadást és békebontást, elítéli,
mégis így mutatja be:

*Igy magyar koronának bécsi e k r e kelvén,
Római felség is a z o k r a terjedvén,
S azt Ferdinand néven harmadik viselvén,
Rákóczit az Erdély uraván s tisztelvén...*²¹

Észre kell vennünk a koronás fő iránti köteles tisztelet és engedel-
messég hangja mellett már itt is a kuruc mellékszöngét: az idegen
uralom tudatának állandó jelenlétét. Ez éppen a Murányi Vénus
megjelenési évére (1664) eső vasvári béke után mindjobban előtérbe
lép, a loyaltás háttérbeszorul s a nemzetben uralkodó hangulattá
válík az az érzés, hogy idegen uralkodója magára hagyta élet-halál
harcában.²² Most már maga Wesselényi áll az elégedetlenkedők élére.
Gyöngyösi második nagy műve már nem minden aktuális politikai
él nélkül tulajdonítja Erdély romlását a Kemény Jánost a törökkel
szemben alig támogató német katonaság tehetetlenségének. Monte-
cucci habozó és közömbös magatartásának Zrínyi komor háború-
gása mellett kissé pamflet-szerű megrovása ez, kivált néhány kéz-
íratos példányban, ahol már egészen a kuruc költészetet előlegező
versszakok vannak e passzusnál közbeiktatva.²³ Valószínű, hogy
magától Gyöngyösi kezétől erednek ezek is, de lehet, hogy valame-
lyik egykorú olvasójától. Mindenesetre — mint erotikus oktató
költeményének a Csalárd Cupido-nak obscoen toldalékai — azon a
ponton, ahol az opportunus költő, kiadásra szánt művében elhall-
gatott, a csak megpendített és azután félbeszakított gondolatmenetet
dolgozzák ki részletezően. 1681-ben még ünnepli az alkotmányos
küzdelmek törvényes részleteredményét, a soproni nádorválasztást,
de néhány évvel később mégis a kuruc királynak, Thököly Imré-
nek, Zrínyi Ilonával kötött házasságát mint az „amour politique“
legnagyobb szabású példáját ünnepli. A politika és a szerelem köl-
tője itt van csak igazán elemében: maga Venus is be van avatva a
magyar alkotmány már veszályban forgó tételeibe s a nemzet sza-
badkirályválasztó jogára, valamint az aranybullában lefektetett jus
resistendi-re hivatkozik. S ha Thököly a német Sassal szemben a
török Holdat választja, a török és a német közti egyensúlyi helyze-
tet kereső magyarság belső feszültségét idézi fel előbb szemei előtt

²¹ M. V. I. 15.

²² Hóman—Szekfű i. m. 333. I.

²³ Badics-kiad. II. (1921.) 163. II.

Mercurnak és Venusnak drámai hatású, a magyarság számára lehetséges két ellentétes utat megmutató szócsatája. De, mégha a Thököly-epithalamiumot nem is tarthatjuk Gyöngyösi kétségtelen hiteli munkájának,²⁴ akkor is ott van a *Kemény János* csak 1693-ban kelt ajánlása. Ez már magasztalólag emeli ki Apor István ősei között azt a László vajdát, „az ki a Baváriai Otho Hertzegnek, mint arra nem érdemesnek az Magyar Országi Szent Koronát“ „levonta“ fejről. Már a Szent Korona tisztelete sem vet föltétlenül gátat a köznemesi lélek forradalmi készenlétének: van formula, mely a kettőt kiegyeztesse, sőt egymás feltétele gyanánt fogadtassa el.

A végső konzekvenciák levonását tartalmazó Thököly-epithalamium egészen a modern filológiai-történeti érdekű kiadásokig kéziratban maradt. A *Murányi Venus*, a *Palinodia* és a *Kemény János* költőjében joggal láthatták az utódok a maguk örökös sérelmeket felpanaszoló, de a végső konzekvenciáig el nem merészkedő loyaltitásának költői igazolását. Mert semmi kétség, Gyöngyösi költői dikciója, jól folyó verselése, ovidiusi tudós poétasága nem magyarázhatják meg maradéktalanul azt a kimagasló szerepet, melyet a XVIII. század fordulójának nemzeti felbuzdulásában visz s azt az erős érzelmi érdekeltiséget, mellyel éppen a nemesi Magyarország legbüszkébb képviselői — egy Dugonics vagy egy Gvadányi — védik az újitókkal szemben Gyöngyösit, — „kinél nagyobb költőt magyar anya nem szült“. Életeszményüket, nemesi világképüket védik kedves poétájukban.

E világkép — melynek különben legközelebbi világirodalmi rokonát ismét Corneille gondolatvilága mutatja fel (de jellemzően elsősorban két spanyoltárgyú drámájában) — már Gyöngyösinél is antik reminiscenciákban keresi igazolását. Alapproblémája: „nemzet“ és „virtus“, származás és egyéni érdem elsőbbségének a kérdése, melyet többször felvet Gyöngyösi s latin költőkből vett idézetek súlyával mindannyiszor úgy old meg, mint akár Corneille hősei: „La generosité suit la belle naissance.“ (Heraclius, 1603.) A pálma Gyöngyösi szerint is azokat illeti, „akiket... mind régi Nemzeteknek dücsősége, mind magok dücsóséges cselekedetinek érdemi ékesítnek“.²⁵ „A nagy szű s nemes vér magos dolgokra vágy.“ „Le bon sang“.²⁶ Corneille számára is a legnagyobb emberi érték, s nálunk „Árpád vére“ Gyöngyösivel vonul be a nemesi irodalom közhelyei közé. Történeti emlékezete — mert a nagy tettek túlemelnek a halálon — a görög-római világ nagy példái közé nemzete multjából Attilát „a hét kapitányt“ és Mátyás királyt emeli.²⁷ E világnézeten

²⁴ A név nélkül hagyományozott költemény Gyöngyösi nevéhez fűzésével szemben pl. Császár Elemérnek egyetemi előadásaiiban kifejtett álláspontja is elutasító.

²⁵ K. J. ajánlása.

²⁶ K. J. II. 1. 22. Corneille, *Don Sanche*, 1255. stb., stb.

²⁷ K. J. II. 1. 30 vv. v. még K. J. III: 2: 25 vv.; ahol Kemény Jánost a fejedelemségre elsősorban „nemzetsége“ ajánlja: vitéz őse, Kemény Simon, ki Hunyadi János életét mentette meg egykor.

belül, leplezetlenül és teljes erkölcsi jogosultságának tudatában a házasság is a familia, a nemesi közösség életerejének fenntartását és gyarapítását, bizonyos fokig a faji kiválasztást szolgálja. Ezért „vizsgál“ nála a szerelem „leginkább négy dolgot“: „erkölcsöt, értéket (=vagyon), szépséget, nemzetet (=származást),“²⁸ Corneille spanyol grandjának rendi felelősségtudata adja az erkölcsi indokolást:

*Mais disposer d'un sang que j'ai reçu sans tâche
Avant que le souiller il faut qu'on me l'arrache;
J'en dois compte aux aïeux dont il est hérité,
A toute leur famille, à la postérité.*

(Don Sanche, 933 vv.)

A nemesi virtus maga antik közhelyekből táplálkozó sztoikus eszmény — gondoljunk a *vertu* hangsúlyozott szerepére Corneille heroizmusában, nem hiába, hogy az első nagy francia dráma, mely fordítót és közönséget talál a nemesi Magyarországon, az ő *Cid*-je volt. Az adequat stílust Teleki Ádám gróf fordításához éppen a Gyöngyösi hagyomány teremtette meg.²⁹

*Az állhatatlanság nagy szűhöz nem illik,
Gyenge épület az, mely hirtelen omlik,
Lásd az erős tölfát, előbb öszveromlik,
Ostromló szelekre hogysesem mint meghajlik.*

*Kit az nemes erkölcs szárnyain emelget,
Alacsony dolgokat megvet, s nem emelget,
Hanem magasra vágy, s olyakhoz közelget,
Kik, mint az láng, célul függesztik az eget.*

²⁸ K. J. I. 1. 11.

²⁹ Csak néhány sort idézek ennek szemléltetésére Teleki 1773-ban megjelent fordításából: „Tudod-e, hogy ezen Vén Ember élete — Vitézség, Virtus volt, s Hazánk becsülete?“ „Felséged Törvényét csak a Virtus szabja“, „Alacsonyság a nagy Elméhez nem férhet“. „Bosszút kell állanom, mert nem állni szégyen... — Mentségre Nemes Vér nem tud vetemedni“. „Tudom: a Becsület legkisebb sérelme — Nagy seb, s mint gyógyítja azt a Nemes Elme.“ „Nemes Nemzetednek újabb s nagyobb fénye, — Kiben mindenkor volt Castilnak reménye! — Vitéz Eleidet már is vitézséggel — Feléred, sőt felyül mülod dicsőséggel.“ „Mert ki Hazájáért teszi le életét, — Halálból menti meg jó emlékezetet.“ „Légy a Vitézségnek s Hívségnek summája.“ Formailag: párosrímű alexandrinusai szigorúan követhetik Corneille formáját, de egyszersmind a Gyöngyösi-hagyományhoz képest sem jelentenek erőszakos eltávolodást: tudunk Gyöngyösi konzervatív tisztelői között is esetet rá, hogy éppen ezt a Gyöngyösi-hagyomány megengedhető, korszerű felfrissítésének tartották. (Még Gvadányi is kettőre szállítja le később a négyesrímet, s evvel a „franciások“ gyakorlatához alkalmazkodik, anélkül, hogy Gyöngyösit megtagadná!) Jellemzőnek tartjuk, hogy Rodrigue monológjában (I. felv. 6. j.), ahol Corneille az alexandrinusokat lírai strófákkal váltja fel, Teleki Ádám enged a formahűségből, s a *Stabat mater* versformáját alkalmazza, aligha a *Rózsakoszorú* példaadása nélkül. Így illeszkedik a Gyöngyösi-hagyomány lírikus ágába is — mely Himfyhez vezet, — bár annyit meg kell jegyeznünk, hogy Uraque monológjában (V. felv. 2. j.) már a Corneille által használt bonyolultabb strófaszervezet visszaadására is mer vállalkozni.

*Melyek hírét s nevét embernek nevelik,
Mint repülő szárnyok, magasan viselik,
Az koporsóból is életre emelik,
Emlékezetivel sokak szája telik.*

S már Gyöngyösinél e nemesi eszmény költői tudatosítása mellett felhangzik a honfiúi panasz a nemesség korcsosulása, ősi erkölcesinek meglazulása, s az ennek következményeként veszni tért magyar nemzet sorsa felett: így, a múltba vetítve nyerhet az eszmény realitást.

*Veszni tért kis hazánk, forgasz mely sok kockán,
Hóny felé vetett már az szerencse sarkán'
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged mely miatt áll csonkán.*

*Oh az régiektől elfajzott nemzetség,
Híredben, s nevedben korcsosult nemesség!
Miolta köztetek nincs az egyenlőség,
Ily rútul azolta praedál az ellenség.*

*Az meddig egy szívvel fogtál Magyar fegyvert,
Volt-e oly Nemzetség, mely tégedet megvert?
Kardod minden ellen diadalmasson nyert,
Sok praeda s nyereség lábad előtt hevert.*

*Hol az az szép hír s név, sok adó s nyereség,
Kit elődben rakott sok koldult nemzetség,
Vagy harcokon adott az győzött ellenség?
Mind elprédálta azt az egyenetlenség.³⁰*

Itt már lényegében készen áll az a sztoikus hősi eszmény, melyet e nemesi világkép egyik utolsó és legnagyobb költője, Berzsenyi Dániel, Horatiusában is keres, hogy a horatiusi formáktól e heroikus alaphangulatot magyar fül számára elválaszthatatlanná tegye.

Politika és szerelem együtt, mint az életet mohó hatalmi mozdulattal birtokbavevő férfiasság két mozdulata: ez Gyöngyösi alap-témája. Annak a köznemesi osztálynak, melyből kinőtt s amelyben olyan tartós elismerést talált költészetével, életigényét határozta meg ez a kettősség. Ady Endre, kinek genialitásában és gyökeres magyarságában a legmegdöbbentőbb vonatkozások egyike éppen önmaga történeti helyzetének világos tudata, önmaga történeti rétegeinek az ösztönök biztosságával való kitapintása, nem hiába hivatkozik politikát és szerelmet követelő költészetével kapcsolatban „nádorválasztó kisúr-őseire”.³¹

³⁰ M. V. I. 39., 107., 108., 28—31. Eszterházy Miklós nádor és Zrinyi a nemesség dekadenciájáról: Hóman—Szegfű: i. m. 220—224. II.

³¹ A magunk szerelme előverse.

Zrínyi a *Fatum* költője, Gyöngyösi a *Fortunae*. Világnézetüknek imént kiemelt ellentéte határozza meg legelsősorban eltérő műfajaikat is. Zrínyi az *eposz világnézetének* irodalmunkban legnagyobb kifejezője: a cselekményt igazgató eleve-elrendeltséget, a cselekvő emberek mögött az okok statikáját: állandóságát, ilyen megdöbbenő erővel azóta sem ábrázolta senki. Gyöngyösi alkalmomkihasználó hősei inkább regény-hősök: az egyiknek sikerül, a másiknak nem, minden azon múlik, hogy ki tudta üstökön ragadni a szerencsét. Ezért nincs is cselekményének eleve meghatározott vonala, ezért férnek el benne kalandok: sikerek és balsikerek, bár szimpátiája természetszerűleg inkább a siker emberei felé fordul. Az eposzi világnézetet elégití ki Zrínyi monumentális humanizmusa is, mely az ellenfél nagyságát is tiszteletben tartja: tiszteletben tartja nem éppen annak a hadtudományi műveiben hangoztatott elvnek az alapján, hogy nem jó az ellenfelet lekicsinyelni, hanem, mert benne is a nagy emberi színjáték cselekvő résztvevőjét látja, a küzdelem lendületét, a végzetszerűség komor tónusával a háttérben. Zeus magatartását az antik történetírás elmélete követelmény gyanánt állította fel, de Homeros már megvalósította, minden elmélet és minden kihagyhatatlan nélkül: görögök és trójaiak táborát nézni, az elképzelhető legnagyobb magasságból, a teljes pártatlanság szférájából. Az eposz világnézetén belül nem is képzelhető másképp; milyen kicsinyes például az *Aeneis* esetében az a szokásos magyarázat, hogy Vergiliust rómaiságának sajátos helyzete, a trójai-latin vérkeveredés tudata kényszerítette az egyenlő mértékkel mérő objektivitásra. Gyöngyösi távolsága az eposztól ebben az irányban is lemérhető: ha az alkalom világnézete a verses regényhez közelítette, a mindenkori ellenfél iránti animozitása határozza meg egyenesen politikai költőnek.

Mert ebben az értelemben van valami igazsága Toldy Ferencnek, ha a verses regény régi magyar példáit látja Gyöngyösi főműveiben. De történetileg ez a felfogás indokolhatatlan: a Gyöngyösi irodalmi szándékait bátorító és tisztázó példák nem regények, hanem panegyrikusok, kivált humanista epikus epithalamiumok voltak.³² Hogy a retorikus humanista műfaj ennyire regényszerűvé válhatott a kezén, annak mindenesetre az alkalom igenlésének világnézeti háttere mellett még egy mástermészetű oka is van. Minden mythologiai apparátuson túl — mely humanista mintáival közös — s minden finomkodó formulája mellett — mely a precieuse század udvari eszményéből is folyik, — meggyőző realizmusa költészetének legtöbb joggal kiemelt értéke. Ebből a realizmusból mintha semmi sem található. Újlatin költészet és vulgáris követői között ezt a különbséget lépten-nyomon megfigyelhetjük, a legkiválóbban ott, ahol a latin szöveg és vulgáris változata egykorú, mint például némely iskolai színjátékban.³³ A latin: csupa merev for-

³² Gyöngyösi-dolgozatok. 3—33. ll.

³³ Spielenberg, az *Ephemerides politico-litterariae* szerkesztője még 1791-ben

mula, irodalmi reminiscencia, stilisztikai és retorikai példatár; a magyar: csupa elevenség és formakeresés, az élő nyelv, sőt nem egyszer a *nyelvelés* frissége. A latinnyelvűség ereje éppen a mindennapiságtól *eltávolítás* — s ezen a téren még a XIX. század elejének magyar ódaköltői is tanulni fognak az újlatin költészettől, — az anyanyelv már a maga mindennapisága és életszerűsége folytán is az élet színeit hozta az irodalomba. Gyöngyösi erre az irányra hagyatkozott, nem a realizmus valamiféle irodalmi programját követve, hanem életszerető egyénisége önkénytelenségével és az anyanyelv kényszere alatt egyszerre. Mégis, ott van a háttérben a latin kortárs-irodalom, melyhez úgy viszonylik, mint annak vulgáris változata. De a vulgáris nyelv realizmus-lehetőségei Gyöngyösi nyelvének csak egyik oldalát jelzik, másfelől nyelve is érezteti a latin hátteret. Nem ritka a kirívó latinizmus („Fogarast *sürgeti*“, vél-néd, hogy egy erdőt vezetnek magokkal“), deák szavak, vagy egész latin idézet („nil cunctando — omnia cunctando“). De mivé lesz egy-egy latin közmondás az ő fordításában? Tarde venientibus ossa: „Csont a fröstököme a későn járónak.“³⁴

Égész íróművészete két ellentétes tendenciának enged. A humanista szólamkincs, az antik példa, melynek színe alatt nézi mintegy a heroizmus fénykörébe vonva, az előadott eseményeket, idealizál és eltávolít: ez a kor *követelménye*; a másik irány a legkíméletlenebb naturalizmus, mellyel régi irodalmunkban találkozunk; ez a vérbő és kíméletlen kor *önkéntelen* szava, melyet a másik, a kötelességszerű, a poétikától és írőilletemtől megkövetelt tendencia, kivált a vulgáris nyelv képzeletének és életszerűségének felszabadító erejével szemben, nem tud teljesen alászorítani, elnyomni. A „sok tetemekkel fejejlő mező“, „az orcát halványító sárga betegség“, „a vizirány nagy gond“, a Keményt „elrongyoló rabság“, — s még folytathatnám az erőteljes kifejezések felsorolását.³⁵ A rászabadult nyelv gazdagon áradó asszociációit ízlés vagy illem nem gátolja: a három Lónyay-leány szépségét például, miután már a Páris előtt megjelenő három istennőhöz hasonlította, avval jellemzi, hogy úgy jártak a házhoz a kérők, mint az éh-madarak a szemes szérűre, sőt, — a sasok a dögre. Ilyenkor sóhajthatott fel az érzékeny Kazinczy, hogy bárcsak kevésbbé könnyen ömlöttek volna Gyöngyösi szavai. Számunkra, akiket már idestova másfél század választ el attól az időtől, amikor aktuális volt Kazinczy küzdelme a Gyöngyösivel takarózó ízléstelenség ellen, megmaradt a lehetőség, hogy örüljünk nyelvi realizmusa ilyen pompás megnyilatkozásainak, mint például a következők:

is latinnyelvű hírlapjához magyar—német mellékletet ígér, hirdetések, adomák és egyéb apróságok számára, „*quorum enarrationem dignitas latini sermonis non ferret.*“

³⁴ K. J. III. 2. 15. (sürgeti = urget!) III. 3. 97. III: 2. 54: III: 6: 26:

³⁵ K. J. III. 1: 27: II. 3. 14. II. 8: 31: II: 9: 62:

*Hallgat a setét éj csendes füleléssel ...
Még a furcsa hír is jár gyengébb lépéssel.*

— — — — —

*Mint ködben merült hold éjjeli homályban,
Bánkodik Asszonya a gyászos cellában.*

— — — — —

*Dongnak bogarai a vad Boreasnak,
Repdesnek darázsi hideg szent Andrásnak, —*

— — — — —

igaz, hogy egyfelől a „négy-sarkú“ strófa rímkényszere alatt, másfelől azért, hogy mindent hiánytalan világossággal fejezzon ki, így végzi (idéznünk kell, mert ez az „illuziórontó“ befejezés is hozzátartozik Gyöngyösi sajátos ízéhez):

*Ezek fulánkjokkal másként meg nem ásnak,
De hogy ne ártsanak, kell lenned ruhásnak.³⁶*

Egy-egy „parasztosabb“ vonás meg az olyan tisztán allegorikus kép staffageában is elmaradhatatlan, mint a „kesergő Nimfa“ környezete:

Triton is felfujta a g a d o t t p o f á j á t.

Érdeemes például megfigyelnünk, mivé fejlesztí Gyöngyösi a párja-vesztett gilicének a humanista szerelmi költészetben — középkori, sőt ókori örökség gyanánt^{36/a} — egészen általános közhelyét. A tatár rabságban sýnylódó Kemény János hazagondol:

*Reggel volt az üdö, csillagok elmentek,
Az virradó napnak orcái fénylettek,
Melyet köszönteni madarak serkentek,
A szomszéd kertekben zengení kezdettek.*

*Amikor írása felett elméllkedvén,
A bal könyökére Kemény ereszkedvén,
Egy s más gondolat is szívére eredvén,
Tepreng az ablaknál, Annán keseregvén.*

*Tekenget azonban a vár környékére,
Madarakkal ingó fáknak tetejére,*

³⁶ K. J. I. 2. 15. I. 3. 23: III: 5: 42: *Palinodia* 83.

^{36/a} V. ö. Eckhard Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*. Egy. Phil. Közl. 1929, 93 II. és Tolnai Vilmos, *Árva gerlice*, u. o. 236 II.

*S hallgat azoknak is hangos énekére,
Száll ott egy gerlice egy száraz tőkére.*

*Beestek szemei, a tolla borzadt,
Lecsüng mindkét szárnya, begye megapadt,
Klárisos ajaka mint viasz hervadt,
Karmasin lába is rútul halványodott.*

*A bal szárnya felé nyakát görbítette,
Ritka pillantásra könnyes szemét vette,
Szomorú nyögését sok ízben kezdte,
De keserve miatt végben nem vihette.*

*Lehel nyelvcskéje pihegő szájában,
Elepedt gégéje száradott torkában,
Hogy vizet keressen nagy szomjúságában,
Felkel amint birja ereje szárnyában.*

*Ott a szomszédságban vagyon egy forrás kut,
Melynek kristályvize kedves csörgéssel fut,
A szomjúhozóknak hives kortyokat nyújt,
Hánytorgó szárnyával annak vizéhez jut.*

*Meglátván személyét melynek tükörében,
Bánatjának oka fordula eszében,
Indult annál nagyobb keserve szívében,
Nem akara innya szép tiszta vizében.*

*Hanem a kút mellett fakadt egy kis mocsár,
Amelynek forrását egyvelítette sár,
S felzavarta csak most egy vizvivő tatár,
A szomjú gerlice ennek vizéhez jár.*

*Ehez ereszkedik meghajlott nyakával,
Még ezt is újonan zavarja orrával,
Úgy önti gégéjét annak italával,
Egy kertben száll onnét bágyadó szárnyával.*

*Nem láthatja tovább, amíg szemlélhette,
Valamelyre fordult, szemével követte,
Hogy társán kesereg, jól általértette,
Mellyel ő is szívét nehezen sértette.*

Eleven példája (mond) az én Annámnak . . .³⁷

³⁷ K. J. II. 4.

Nem csoda, ha Arany János — *A rab gólya* költője, ki vajmi keveset tehet arról, hogy egy retorikus magyarázó irány-allegóriát érzett bele plasztikus valóságábrázolásába, — a maga realizmusának elődjét csodálhatta a barokk költőben. Ő a kovácsok leírását hozta fel a *Kemény János*-ból, mint e realizmus remek példáját, s mi ezen is megfigyelhetjük, hogyan törnek be az élet durvább és frisebb színei a tudákosan halmozott klasszikus vonatkozások közé.

*Gyűjtnek azért össze számos miveseket,
De nem karmasinnal bánó mestereket,
Sem Selyem s' Szokfiom bocsátó kezeket,
Hanem vas forгатó erős Bronteseket.*

*Mellyek mint ha jöttek volna az Aetnábul,
Vulcanus mivének szennyes barlangjából,
Most is füst gőzölög némellyik szájából,
Hatan állnak elő kovácsok számából.*

*Vas por szennye ülte hízott poszátokat,
Szenek pozdorjája füstölte nyakokat,
Sok szikra csipdeste feltűrt karokat,
Egy-egy pöröly telte be-fogott markokat.*

*Ritkult a szakállók csapdozó tüzekkel,
Éktelen homlokok pörsöllett szemekkel,
Orcájok varrasult gyakran égésekkel,
Merő fél ördögök kormos személyekkel.*

*De mint Óriások temérdek tagokkal,
Hegyeket birnának emelni vállokkal,
Labdaként, jádconak az üllő vasakkal,
Mindent végbe visznek erőss munkájokkal.*

*Száz font vasat adnak kezében ezeknek,
A Kemény számára melyek készítettnek,
Lábára ily gyenge lábszíjjat fűzetnek,
Elkészítésében azok is sietnek.*

*Hajnal szint mutat már a vas setétsége,
Megpirosította a tűz melegsége,
Minden mocska, szennye, rozsdája leége,
Engedelmeskedik lágyult keménysége.*

*Zúgnak a pörölyök felemelt kezekben,
Üti ki-ki lehet, mennél erősebben,
A munka és a tűz heviti testekben,
A repülő szikrák dongnak a műhelyben.*

*Hunt a nap: setéte van az éccakának,
Fényes tüze látszik akármely szikrának,
Mondanád a műhelyt lángozó Aetnának,
Az hol a nagy vason ezek kalapálnak.*

*Üstökös csillagot minden ütés csinál,
Sok ugrosó szikra szökdécsel a kohnál,
Tüzes lidérceket éjjel ha ki tanál,
Itt minden fuvallás több szikrát ad annál*

*Öt részből áll a vas, mellyet kalapálnak,
Hajtottak már egyet a jobbik szárának,
Sűrűn jár a pöröly, majd mást is csinálnak,
Készül abroncsa is karikák pántjának.*

*Mind az öt darabot már öszve kötötték,
Suhog rajtok a viz, mellyel megöntötték,
Vége van a műnek, a pörölyt letették,
Izzadt homlokukat s nyakokat törölték.³⁸*

Idézhetnénk még többek közt a tatár kánt üdvözlő aga keleti keletességtől csepegő és pompázó udvariassággal túlterhelt beszédét — úgy is, mint a Zrínyiászbeli török apród énekével együtt ritka költői dokumentumát annak a helyzetnek, hogy a magyarság számára balsorsa évszázadokon át a közvetlen megfigyelés közelségébe helyezte a keleti világot — s azt a remekül ellesett mozdulatot, mely az üdvözlő beszédet bevezeti:

*Egész vég patyolat fejét kerítette,
A derekát öve amint körülvette,
Az első csomóhoz mindkét kezét szedte
Meghajlott derékkal szavát így kezdte...³⁹*

Ez a realizmus, melyet a kifejezésektől a leírásokig és jellemzésekig egyre magasabb egységek felé haladva szemlélhettünk, a cselekmény felépítésében is érvényesül. Ez biztosít a humanista epikus epithalamium magyar változatában a latinban uralkodó mythologiai apparátus felett túlsúlyt az égiek által megkötött házasság nagyon is földi hátterének s az egybekelés reális nehézségei felett úrrá lévő emberek emberi törkvéseinek. Mindenesetre ez is regényszerűvé teszi a humanista epithalamium műfaj vulgáris követőjét.

A vulgaris nyelv használata a latinnal szemben a nagyobb életközelség mellett még egy sajátos „irodalmi“, vagy legalább is költői konvenció-rendszer önkénytelen behatásával is komplikálja Gyöngyösi stilhangulatát. Zrínyi Ilona szépségének deákos közhe-

³⁸ K. J. II. 3. 17 vv.

³⁹ K. J. II. 3. 36.

lyekből adódó jellemzését pl. a népmese vonásai teszik melegebbé:

*Úgy tetszik az mellyre lábai indulnak,
Azok helyén mindjárt virágok újulnak;
Az mikor ajaki beszédre mozdulnak,
Szép szavai között nádmézek is hullnak.⁴⁰*

Hogy mennyire pusztán a nyelv geniusa, irodalmi helyzete, önkénytelen asszociáció-tartalma forrása e frissességnek és a latinon túlmutató stílangulatnak, egészen világosan ott látszik, ahol Gyöngyösi, mint virtuóz műfordító mutatkozik be: a *Rózsakoszorú*-ban. Mert a Corneille-jal vont párhuzam következetesen végigvezethető. Corneille, a roueni jezsuiták neveltje és Gyöngyösi, ki már meglett ember korában katholizált és került a jezsuita-tanítvány Koháry István gróf környezetébe, a világiségbe túlságosan mélyen gyökerező életüknek egy-egy periódusában egyformán érzik szükségletnek az elfordulást eddigi profán költői gyakorlatuktól, hogy a barokk század kultuszának uralkodó tárgya, Szűz Mária felé fordítsák „tévelygő” muzsájukat.⁴¹

Ma már ismerjük Gyöngyösi sokáig eredetinek hitt *Rózsakoszorúja* forrását is.⁴² Egy az E. S. monogram alá rejtőző ismeretlen latin költőnek 1635-ben a kegyes Habsburg-császárné, III. Ferdinánd felesége, Eleonóra számára írt verses elmélkedései ezek a rózsafűzér tizenöt titka felett. A latin költemény a *Stabat Mater* hangulatából fakadt, nemcsak versformája közös vele, hanem az ismeretlen szerző állandóan középkori himnikus reminiscenciákkal tartja ébren ezt a hangulati rokonságot. Gyöngyösi nyelvének asszociáció-tartalma elvétele a népies passio-játékokra, de sokkal állandóbban a virágénekek nyelvére utal.⁴³ És jellemzően a *Rózsakoszorú* formai eredményei nem is a magyar egyházi költészetet gazdagítják, hanem a „magyar Petrarcat” készítik elő. Kisfaludy Sándor, ki a *Kesergő szerelem* előszavában az irodalom tartalmi — individuális, — és formai — kollektív — mozzanatai között tesz különbséget s a fejlődés elvét világos öntudattal ez utóbbira korlátozza, Gyöngyösi-szel kezdi azoknak a költőknek a sorát, akiknek a maga költészete

⁴⁰ *Thököly-epith.* 70. V. ö. az egykorú lírából a Vásárhelyi Daloskönyv VII. énekét: „Áz hol te jársz, rózsá keljen, — Az hová lépsz, gyöngy teremjen...”

⁴¹ V. ö. a *Rózsakoszorú*hoz és a „kötéshez való készület”-hez Corneille-vallásos tárgyú költeményei közül — a Kempis-átdolgozás mellett — főleg a *Louanges de la saint Vierge* c. Bonaventura-parafrazist és *Au Lecteur* c. előszavát: „... pour satisfaire en quelque sorte à l'obligation que nous avons tous d'employer à la gloire de Dieu du moins une partie des talents que nous en avons reçus... Je suis si peu versé dans la dévotion... et ce n'est pas sans beaucoup de confusion que je me sens un esprit si fécond pour les choses du monde, et si stérile pour celles de Dieu”.

⁴² *Gyöngyösi-dolgozatok.* II. A „Rózsakoszorú” forrása. 24—32. ll.

⁴³ Részletesebben u. o. 28—31. ll.

létrejöttét köszönheti. S Arany János, ki a legtöbbet valósítja meg a magyar klasszicizmus uralkodó igényéből: a *népies* továbbfejlesztésével teremteni meg a *magyar formát*, híres Gyöngyösi-arcképét végzi a következő szavakkal: „Valahányszor a magyar költészet és nyelv odajut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez.” Senki sem járta ezt az iskolát szorgalmasabban és több haszonnal, mint maga Arany János, s ma már hiányos volna az olyan Gyöngyösi-arckép, mely Gyöngyösi érdemei között Arany Jánosra tett hatásáról megfeledkeznék.

Waldapfel Imre